

Валерій Старков
(Київ)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ТРАДИЦІЙНОЇ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Ігровий чинник культури в розвитку цивілізації видається нам дуже важливим. Гра наявна в багатьох сферах життєдіяльності людини¹. Як ігри різних статево-вікових груп, так і ігрові елементи громадської та родинної обрядовості наповнюють і врідноманітнюють життя людності.

Дослідження української ігрової культури провадяться вже понад двісті років. Перший інтегрований реєстр із двох десятків основних українських народних ігор, які зарахову-

ють до початку ХІХ ст., ми знаходимо у відомому творі Івана Котляревського «Енеїда». Там згадані дитячі та молодіжні ігри («у панаса», «в хрещика», «в горюдуба», «в журавля» тощо)², настільні ігри для дорослих (у «дамки», різні карткові)³, ігри молоді на вечорницях («у ворона», «в тісної баби» тощо)⁴.

Етнографічні публікації 1840-х років Костянтина Сементовського⁵, Ізмаїла Срезневського⁶, Амвросія Метлинського⁷ щодо народних ігор в середині сторіччя продовжили Олександр Терещенко⁸, Михайло Максимо-

вич⁹, Микола Маркевич¹⁰ та ін. При розгляді ігрових явищ поступово сформувалися два напрями їх висвітлення і вивчення: це розгляд безпосередніх ігор різних статево-вікових груп та ігрових елементів громадського й сімейного побуту людності. До кінця XIX ст. видання ігрового фольклору Павлом Чубинським¹¹, Єгором Покровським¹², Петром Івановим¹³ та багатьма іншими (серед яких слід відзначити працю під редакцією Василя Іванова¹⁴), теоретичні розробки Миколи Сумцова¹⁵ значно підняли рівень вивчення ігрової культури населення України.

Значний внесок у вивчення ігрової культури українців зробили польські дослідники¹⁶. Ці дослідження мали давні традиції, і перша згадка про українські народні ігри датується ще XVI ст.¹⁷ Праці К. Мрочка¹⁸, О. Кольберга¹⁹, Ю. Мошинської²⁰, численні дослідження в етнографічних періодичних виданнях («Zbiór wiadomości do antropologii krajowej» (виходив у Кракові в 1877–1925 рр.), «Wisła» (Варшава, 1887–1905, 1916 рр.) та «Lud» (Львів, 1895–1938 рр.; Вроцлав, з 1946 р.)) значно розширили як джерельну, так і історіографічну базу досліджень ігрової культури українців.

З початку XX ст. спостерігається суттєве скорочення публікацій і досліджень народних ігор українців, і можна відзначити лише поодинокі публікації (П. П.²¹, Марко Грушевський²² та деякі інші). Варто сказати і про втрати при вивченні ігрової культури населення України. Різні об'єктивні та суб'єктивні причини не сприяли вивченню українських народних ігор визначними діячами науки і культури кінця XIX – початку XX ст. Для Федора Вовка цей напрям етнографічних досліджень не був пріоритетним. Рання смерть не дозволила Митрофану Дикареву виконати свої плани з видання зібраних матеріалів з дитячого життя, де чільне місце займали ігри і розваги. Несприятливі життєві умови не дали завершити вже підготовлені праці про українські народні ігри як Зенону Кузелі, так і Борису Грінченку. Незворотною втратою є те, що ніхто з них не написав, і вже не напише, про своє бачення генезису, класифікації українських народних ігор та про інші питання, пов'язані з ігровою культурою українців²³.

Слід відзначити працю Ніни Заглади²⁴, що побачила світ у 1920-х роках. У 1933 році видавництво «Academia» опублікувало значний за обсягом том «Игры народов СССР»²⁵, який являв собою своєрідну збірку описів народних ігор з усіх куточків колишньої Російської імперії і в якому надруковано багато укра-

їнського матеріалу. Наш аналіз дає підстави стверджувати, що численні невідповідності в наведених текстах роблять збірник непевним джерелом для дослідників ігрової культури, і звертатися до цих записів збірки треба із великими застереженнями²⁶.

Сам термін «ігрова культура» поступово ствердився в науковій літературі. Концепція «ігрової культури» є однією з культурологічних концепцій, яка пояснювала мистецтво гри як спонтанну, незацікавлену діяльність, яка приємна сама по собі і незалежна від будь-якої мети. Гра старіша за культуру, і основні риси її були сформовані до виникнення людської спільноти²⁷. У своїй головній праці «Homo Ludens», присвяченій ігровій діяльності людини, Й. Гейзінга намагався поєднати поняття гри з концепцією культури²⁸. Що стосується «етнографічного» боку ігрової культури, то Й. Гейзінга зазначав: «Коли б мені довелося викладати мої міркування стисло, у вигляді тез, одна з них проголошувала б: етнологія та споріднені з нею науки досі мало звертали увагу на поняття гри та виняткову важливість ігрового чинника в розвитку цивілізації»²⁹.

Саме поява праці Й. Гейзінга «Homo Ludens» спонукала нас більш широко застосовувати цей термін у вивченні ігрових елементів традиційної народної культури³⁰. Виходячи з домінанти «гри» у словосполученні «ігрова культура»³¹ (хоча б за аналогією «танцювальної», «театральної» та «інших» культур), зазначимо, що в нашому випадку домінантний зв'язок гри та культури значно глибший, оскільки і театр, і танець значною мірою є також проявами ігрової культури. Це впливає і з висновків В. Всеволодського-Гернгросса, який, досліджуючи традиційні ігри народів СРСР, поділив їх на три групи: драматичні, орнаментальні та спортивні; вони у своєму історичному розвитку прямують, відповідно, до «народного» театру, танцю та спорту³².

Об'єктивні труднощі у вивченні української етнографії в радянський час позначились і на дослідженні народних ігор та розваг, а також ігрового компонента громадського та родинного побуту. Кількість подібних публікацій була невеликою, а матеріали етнографічних експедицій осідали в архівах різних інституцій і тому маловивчені. У загальних публікаціях про українців ігрова діяльність окремо не вирізнялася, залишаючись розчищеною при висвітленні громадського побуту та календарної обрядовості. Це стосується підготовленої Академією наук УРСР, але так

і невиданої, монографії «Українці» (1959)³³ і навіть таких недавніх видань, як «Українці» (Опішне, 1999 р.)³⁴ або «Українці» (Москва, 2000 р.)³⁵. Водночас можна відзначити як окремі праці, присвячені конкретним аспектам ігрової культури населення України³⁶, так і видання «Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року» (1963)³⁷, розділ «Україна» в збірнику «Игры народов СССР» (1985)³⁸, «Дитячий фольклор» (1986)³⁹ та «Літала сорока по зеленім гаю» (1990)⁴⁰.

Стан видання українських народних ігор в ці часи особливо видно з переліків джерел, з яких взято описи. Це – або видання XIX – початку XX ст., або архівні матеріали (переважно з фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України)⁴¹.

Протягом XX ст. регулярно з'являлися друком праці російських дослідників, присвячені російським ігровим явищам, які побутували і в Україні. Серед цих явищ – відома драматична гра «просо сіяли» (Н. Тихоницька)⁴², різні ігри, пов'язані з поховальними обрядами (О. Зелінський, В. Гусев, М. Малашенко, Л. Клейн)⁴³ або з іншими звичаями та культурами (В. Орел, Л. Івлева)⁴⁴. Проблемі типології ігрових явищ присвячена праця Л. Івлевої⁴⁵.

Початок нового етапу розвитку української народознавчої науки припадає на 90-ті роки XX ст., і він логічно співпав з отриманням Україною незалежності. Поряд з передруком багатьох наукових праць, які стали бібліографічною рідкістю, але не втратили свого наукового значення (праці Федора Вовка⁴⁶, Олекси Воропая⁴⁷, згаданих вище Миколи Маркевича, Михайла Максимовича та ін.), значно посилюлися народознавчі дослідження. На сторінках фахових часописів, а також окремими виданнями, почастішали публікації, де висвітлювалися різні аспекти традиційної ігрової культури населення України. До відомого часопису «Народна творчість та етнографія», заснованого 1925 року, додалися «Народознавчі зошити» Інституту народознавства НАН України у Львові, «Берегиня», заснована Василем Скуратівським, та низка регіональних народознавчих видань.

Останнім часом у російській етнографічній літературі з'явилося чимало як теоретичних, так і прикладних праць із традиційної ігрової культури, які розглядають проблеми і питання, аналогічні українській проблематиці. Так, збірник «Народные игры и игрушки»⁴⁸, де зібрані статті теоретичного характеру, а також описи конкретних ігор та розваг народів

колишнього СРСР, названо укладачами «першою спробою колективного розгляду» цієї маловивченої теми⁴⁹. З українського матеріалу в збірнику розміщена стаття Т. Богомазової про українську народну іграшку⁵⁰. Теоретичне осмислення гри як різнопланового явища, а також різних його аспектів, здійснив В. Шинкаренко у своїй монографії «Смысловая структура социокультурного пространства: игра, ритуал, магия»⁵¹. Він вважає актуальним вивчення традиційних механізмів існування та репродукування культури, і одним із цих механізмів є гра⁵².

Т. Агапкіна присвятила власну працю весняно-літньому циклу народного календаря, де основна увага приділена смисловій стороні календаря – міфопоетичним темам і сюжетам, які дають сталі міжслов'янські паралелі й «розігруються» на різних культурних мовах (пісні, вірування, обряди та звичаї)⁵³. Теми і сюжети насичені ігровими елементами (східнослов'янські, у тому числі й українські, різноманітні поєдинки під Новий рік та інші календарні свята тощо)⁵⁴. Ігровому та святковому компоненту життя селянина традиційного російського суспільства присвячена велика монографія І. Морозова та І. Слепцової «Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.)»⁵⁵. У праці розглянуті особливості функціонування святково-ігрового комплексу сільського соціуму другої половини XIX – першої третини XX ст. Основна увага приділена соціорегулятивним функціям гри як при внутрішньогрупових і міжгрупових взаємодіях в публічних обрядових та видовищних акціях («зовнішнє коло гри»), так і в процесі становлення особистості при соціалізації дітей та молоді («внутрішнє коло гри»)⁵⁶.

Проблеми загальної дефініції поняття «гра» розглядають матеріали міжнародної конференції «Логічний аналіз мови», яка відбулася в червні 2004 року (понад сорок статей). У них докладно проаналізовані ознаки та мета ігор, роль ігрового начала в різних видах культури, соціальні ігри тощо⁵⁷. Переважна більшість статей досліджує мовні, зокрема семантичні, аспекти дефініції. Але є праці, які висвітлюють і етнографічні аспекти гри. Так, у праці Т. Вендіної на прикладі російської традиційної культури розглядається етнокультурна інтерпретація гри в контексті традиційної культури. Виходячи з того, що гра первісно є непродуктивна діяльність і протилежна праці, й аналізуючи семантичний діапазон онтологічного, метафорично-

го та комунікативного аспектів цієї дефініції, автор доходить висновку, що основним функціональним призначенням гри є зняття трудової перенапруги, бо в уявленнях традиційної культури праця складає основу благополуччя та моральності людини⁵⁸. Статті в різних виданнях доповнюють картину досліджень традиційної ігрової культури⁵⁹.

За останні роки в Україні здійснено лише одне значне видання народних ігор. Це – антологія «Дзига»⁶⁰. Її укладено як базовий практичний посібник з українських дитячих і молодечих народних ігор та розваг для запровадження ігрових методів у навчально-виховному процесі. Практична цінність книги – «у поданні розмаїтого спектра народних ігор через обрядове коло невіддільно від пісні і танку як в джерельних записах визначних фольклористів»⁶¹. Відсутність будь-якого наукового апарату робить книгу корисною лише для педагогів. Зазначимо наявність оригінального класифікатора кількох сотень народних ігор, наведених у книжці⁶². Бібліографія, уміщена в праці, має багато похибок і ніяк не пов'язана з текстом книги⁶³.

Публікація бібліографічних довідників, які полегшували науковий пошук і сприяли розвиткові наукової думки, завжди була значною подією. Довідники Д. Зеленіна (1913)⁶⁴, О. Андрієвського (1930)⁶⁵ і нині мають величезну наукову значущість. Поява останнім часом перших томів бібліографічного довідника М. Мороза (1999)⁶⁶ (фольклористика) та групи науковців Харківського університету (2008)⁶⁷ важко переоцінити, хоча не з усім можна погодитися, і рецензії на останнє видання попереду.

Які ж теми й напрями з традиційної ігрової культури цікавлять сучасних народознавців?

Тема етнографії дитинства, у якій ігрова культура обіймає чільне місце, є предметом зацікавлення багатьох дослідників. І. Щербак досліджує дитину в обрядах і віруваннях українців XIX–XX ст.⁶⁸, Є. Грицак – в українських народних повір'ях⁶⁹. Дитячим іграм присвячені і праці інших дослідників⁷⁰. Відомі етнографічні експедиції різних років («Муравський шлях») досліджують серед інших тем і дитинство⁷¹.

Ігри молоді, які є важливим компонентом традиційного громадського побуту, теж не залишаються поза увагою народознавців. Їх досліджують у різних контекстах, а саме: календарної звичаєвості, взаємовідносин молодіжних громад, традицій предків тощо⁷².

У дослідників викликає зацікавлення тема «ігор та забав при мерці» і постать Зенона

Кузели, який зробив великий внесок у дослідження цього явища. До цієї теми звертались останнім часом Р. Гузій⁷³, О. Циганок⁷⁴, В. Старков⁷⁵, М. Зеленчук⁷⁶, Н. Аксьонова⁷⁷. Незважаючи на відсутність нового польового матеріалу, дослідники вбачають у відомих вже даних нові як історіографічні, так і етнографічні аспекти.

Сучасним об'єктом дослідження є українська народна іграшка як історичний культурний феномен та важлива функціональна частина народного середовища; здійснено спроби досягнути різні контексти національної «іграшкової культури». У цьому напрямі працюють О. Найден⁷⁸, Л. Герус⁷⁹, Н. Жмуд⁸⁰.

Останнім часом, починаючи із середини 90-х років минулого століття, набирає сили напрям вивчення бойових мистецтв України. І хоча ці дослідження з точки зору уважного історичного розгляду мають, на нашу думку, певні вади, однак дослідження засновника школи українського бойового гопака Володимира Пилата у співдружності з істориками⁸¹, а також праці Тараса Каляндрука («Таємниці бойових мистецтв України» та «Загадки козацьких характерників»)⁸² визначають нові аспекти традиційної ігрової культури населення України, і вони обговорюються на відповідних Всеукраїнських конференціях⁸³. Євген Приступа, співавтор Володимира Пилата, його першої праці про бойовий гопак, власні дослідження народної фізичної культури українців підсумував у відповідній монографії, у якій у хронологічному контексті розглянув історичні, педагогічні аспекти явища, у якому ігровий елемент посідає чільне місце⁸⁴. Питання, які висвітлювалися в згаданій монографії, обговорювались у фаховому збірнику наукових статей «Традиції фізичної культури в Україні»⁸⁵ та монографії А. Цюся «Фізичне виховання в календарній обрядовості українців»⁸⁶.

Провідне місце в дослідженні традиційної ігрової культури українців належить науковцям Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України. Праці Олександра Курочкіна, Василя Балущка, Олени Чебанюк та інших працівників Інституту наочно свідчать про розвиток і поглиблення вивчення цього явища.

О. Курочкін, поряд з іншими питаннями, насамперед розглядає ігрову діяльність людини як у традиційному сімейному побуті – під час весільної⁸⁷, а також поховальної обрядовості⁸⁸, – так і в громадському: при висвітленні ігрової діяльності новорічних обрядів «Коза» і «Маланка»⁸⁹. Його дослідження направлені

на пошуки генезису цих обрядодій і місця в них ігрового елементу. В. Балушок протягом 1990-х років докладно розглянув таку тему, як юнацькі ініціації у слов'янському світі та в українців, і з'ясував, поряд з ритуальним, ігровий характер цього явища⁹⁰. У полі зору дослідника – також висвітлення життя традиційної української парубочої громади⁹¹. Одним з основних напрямів досліджень О. Чебанюк є вивчення архаїчних вірувань і ритуалів у народних іграх⁹² та місце народних ігор у календарній обрядовості⁹³.

Наостанок автор може навести власний внесок у дослідження джерельної бази народних ігор та розваг і вивчення історіографічного аспекту традиційної ігрової культури українців, а також зазначити публікації на цю тему, які не згадані в статті⁹⁴.

Примітки

¹ Див.: *Гейзінга Й.* Homo Ludens / Йоганн Гейзінга. – К.: Основи, 1994. – 250 с.

² *Котляревський І.* Енеїда / Іван Котляревський // *Котляревський І.* Твори. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 44.

³ Там само. – С. 44, 71.

⁴ Там само. – С. 100.

⁵ *Сементовський К.* Замечания о праздниках у малороссиян / К. Сементовський // *Маяк.* – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.

⁶ *Срезневський І. І.* Дополнения и замечания (к статье Сементовского Конст. «Замечания о праздниках у малороссиян») / И. И. Срезневский // *Маяк.* – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 45–57.

⁷ *Метлинський А. Л.* Дополнения и замечания к статье К. Сементовского «Замечания о праздниках у малороссиян» / А. Л. Метлинський // *Маяк.* – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III. – С. 71–74.

⁸ *Терещенко А.* Быт русского народа / А. Терещенко. – С.Пб., 1848. – Ч. I–VII. Особливо відзначимо в ігровому аспекті частину IV «Забава, ігри, хороводи».

⁹ *Максимович М.* Дни и месяцы украинского селянина / М. Максимович // *Русская беседа.* – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.

¹⁰ *Маркевич Н.* Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К., 1860. – 8+164 с.

¹¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел / материалы и исследования, собранные д.-чл. П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872–1877. – Т. I–VII. Особливо відзначимо в ігровому аспекті том III «Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедрив-

ки и богатый вечер» та том IV «Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны».

¹² *Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей.* Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе Егора Арсентьевича Покровского // *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.* – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208. Окреме видання: *Покровский Е. А.* Детские игры, преимущественно русские. – М., 1887.

¹³ *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде / собрал П. Иванов (с предисловием Н. С. Сумцова) // *Сборник Харьковского исторического общества.* – 1890. – Т. 2. – С. 4–81.

¹⁴ *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ.* Очерки по этнографии края / под ред. В. Иванова. – Х., 1898. – XXXII+1012 с.

¹⁵ *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // *Киевская старина.* – 1889. – № 1. – С. 64–89; № 2. – С. 403–423; № 3. – С. 665–684; № 4. – С. 124–140; № 5–6. – С. 485–506; № 7. – С. 28–46; № 8. – С. 402–427; № 9. – С. 631–652; № 10. – С. 18–51; № 11. – С. 281–327; № 12. – С. 582–603; 1890. – № 1. – С. 60–90; № 2. – С. 320–333; № 4. – С. 84–100; № 5. – С. 327–341; № 6. – С. 478–493; № 7. – С. 59–87; № 10. – С. 49–73. Окреме видання. – К., 1890. – 408 с.; *Сумцов Н. Ф.* Предисловие 1 / Н. Ф. Сумцов // *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 3–8; *Сумцов Н. Ф.* Дополнительные заметки / Н. Ф. Сумцов // *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 9.

¹⁶ *Старков В.* Українські ігри та розваги у працях польських етнографів XIX ст. / Валерій Старков // *Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів.* – К.: ІУАД НАНУ, 1999. – Т. 3. – С. 647–653.

¹⁷ *Klonowicz S.* Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania) / S. Klonowicz / przekładał z łacińskiego Wład. Syrokomla. – Wilno, 1857. Український переклад «Роксоланії», здійснений М. Біликом, опубліковано в збірнику Львівського університету «Питання класичної філології» (Л., 1961. – Вип. 2. – С. 119–156).

¹⁸ *Mroczo Ks. F.* Sniatynszczyzna / Ks. F. Mroczo // *Przewodnik Naukowy i Literacki.* – Lwow, 1897. – № 3. – S. 193–207; № 4. – S. 289–304; № 5. – S. 385–402; № 6. – S. 481–498; № 7. – S. 577–595.

¹⁹ *Kolberg O.* Pocucie. Obraz etnograficzny / O. Kolberg. – Krakow, 1882–1889. – Т. 1–4.

²⁰ *Moszyńska J.* Kupajło, tudzież zabawy doroczne... / J. Moszyńska // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – 1881. – Т. 5. – S. 24–101.

²¹ *П. П.* Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губернии (Материалы к изучению игры) // *Киевская старина.* – 1902. – № 9. – С. 401–407.

²² *Г. Мр. [Грушевський Марко].* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / зібрав Мр. Г.; обробив др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-

руської етнології. – 1906. – Т. 8. – VIII+VI+220 с. ; 1907. – Т. 9. – XXIII+144 с.

²³ *Старков В.* Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення / Валерій Старков // Концепції культури в історії української гуманітарної думки / під ред. І. М. Юдкіна. – К., 2007. – С. 95–105.

²⁴ *Заглада Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Т. 1. – С. 1–180.

²⁵ *Игры народов СССР: сборник материалов / составленный В. Н. Всеволодским-Гернгросс, В. С. Ковалевой и Е. И. Степановой.* – М. ; Ленинград : Academia, 1933. – 564 с.

²⁶ *Старков В.* До історії видання українських народних ігор: «Игры народов СССР» / (М. ; Ленинград : Academia, 1933). Джерелознавчий аспект. Валерій Старков // Проблеми архівознавства і джерелознавства. – Вип. 4. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського. – К. : УДНДІАСД, 2001. – С. 237–245.

²⁷ *Культурология / отв. ред. А. А. Радугин.* – М., 1998. – С. 47–49.

²⁸ *Гейзинга Й.* Homo Ludens... – С. 5.

²⁹ Там само. – С. 6.

³⁰ *Старков В.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців / Валерій Старков // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 86–100 та ін.

³¹ *Старков В.* До питання про ігрову культуру українців / Валерій Старков // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 3. – С. 281–284.

³² *Игры народов СССР: сборник материалов... – С. XVI.*

³³ Українці. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959 (макет видання).

³⁴ Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – 528+544 с.

³⁵ Украинцы. – М. : Наука, 2000. – 535 с.

³⁶ Напр.: *Кувеньова О. Ф.* Про деякі традиційні народні ігри та розваги / О. Ф. Кувеньова // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 2. – С. 84–93; *Шанін Ю.* Ігри українського народу / Ю. Шанін // Старт. – 1967. – № 10. – С. 22–23; *Кітова С.* «Водіння куста» на Поліссі / С. Кітова // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 67–73 та ін.

³⁷ Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / упоряд. О. І. Дей. – К. : Видавництво АН УРСР, 1963. – 670 с.

³⁸ *Игры народов СССР / [сост. Л. В. Былеева, В. М. Григорьев].* – М. : ФиС, 1985. – С. 103–116.

³⁹ Дитячий фольклор / упоряд. Г. В. Довженко. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с.

⁴⁰ Літала сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / упоряд. Г. В. Довженко. – К. : Молодь, 1990. – 160 с.

⁴¹ Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року... – С. 587–635; Дитячий фольклор... – С. 284–300; Літала сорока по зеленім гаю... – С. 147–154; Игры народов СССР: сборник материалов... – С. 104.

⁴² *Тихоницкая Н. Н.* Русская народная игра «Просо сеяли» / Н. Н. Тихоницкая // Советская этнография. – 1938. – № 1. – С. 145–165.

⁴³ *Зилинский О.* Из восточнославянских народных игр (Кострома-Коструб) / О. Зилинский // Русский фольклор: исторические связи в славянском фольклоре. – М., 1968. – С. 198–211; *Гусев В. Е.* От обряда к народному театру (эволюция святочных игр в покойника) / В. Е. Гусев // Фольклор и этнография: обряды и обрядовый фольклор. – М., 1974. – С. 49–59; *Малашенко Н. С.* Взаимосвязи обряда «Похороны Костромы» с детской игрой «в Кострому» / Н. С. Малашенко // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – М., 1979. – С. 89–103; *Клейн Л. С.* Похороны бога и святочные игры с умруном / Л. С. Клейн // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности: погребальный обряд. – М., 1985. – С. 48–50.

⁴⁴ *Орел В. Э.* О восточнославянских играх, связанных с культом пчел / В. Э. Орел // Симпозиум по структуре балканского текста. – М., 1976. – С. 38–44; *Ивлева Л. М.* Мир персонажей в русской традиции ряженья. (К вопросу о ряженне как типе игрового перевоплощения) / Л. М. Ивлева // Русский фольклор. – 1987. – Т. 24. – С. 65–75.

⁴⁵ *Ивлева Л. М.* Обряд. Игра. Театр. (К проблеме типологии игровых явлений) / Л. М. Ивлева // Народный театр : сб. ст. / отв. ред. Е. В. Гусев. – Ленинград, 1974. – С. 20–35.

⁴⁶ Найвідоміші праці Федора Вовка «Антропологические особенности украинского народа» и «Этнографические особенности украинского народа», які вийшли друком 1916 року в другому томі енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», були перевидані лише в діаспорі, у Празі, наприкінці 1920-х років: «Студії з української етнографії та антропології». За часів незалежності «Студії...» були перевидані 1995 року київським видавництвом «Мистецтво». Щодо останнього видання див.: *Старков В.* Текстологічні зауваження до антропологічних і етнографічних праць Ф. К. Вовка // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 7 (Український археографічний збірник. – Т. 10). – К. ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2002. – С. 97–104.

⁴⁷ *Воропай О.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1993. – 590 с. Текст видруковано за виданням: *Воропай О.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. – Мюнхен : Українське видавництво, 1966.

⁴⁸ Народные игры и игрушки : сб. ст. / отв. ред. Г. Н. Симмаков. – С.Пб., 2000. – 185 с.

- ⁴⁹ Там само. – С. 2.
- ⁵⁰ Богомазова Т. Г. О роли игрушки в передаче традиции: украинская народная игрушка / Т. Г. Богомазова // Народные игры и игрушки... – С. 181–172.
- ⁵¹ Шинкаренко В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства: игра, ритуал, магия. – М. : КомКнига, 2005. – 232 с.
- ⁵² Там само. – С. 6.
- ⁵³ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т. А. Агапкина. – М. : Индрик, 2002. – 816 с.
- ⁵⁴ Там само. – С. 143–146.
- ⁵⁵ Морозов И. А., Слепцова И. С. Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.) / И. А. Морозов, И. С. Слепцова. – М. : Индрик, 2004. – 920 с.
- ⁵⁶ Там само. – С. 4.
- ⁵⁷ Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2006. – 544 с.
- ⁵⁸ Вендина Т. И. Игра в языке русской традиционной культуры: этнокультурная интерпретация / Т. И. Вендина // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры... – С. 375–391.
- ⁵⁹ Новикова Е. С. Народный игровой календарь крестьян (по материалам Архангельской области) / Е. С. Новикова / Полевые исследования Института этнологии и антропологии РАН. – М., 2001. – С. 273–294.
- ⁶⁰ «Дзига». Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / композиція П. Г. Черемського; уклад. : В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. – Х. : Друк, 1999. – 528 с.
- ⁶¹ Жулинський. До читачів // «Дзига»... – С. 6.
- ⁶² Там само. – С. 497–527.
- ⁶³ Там само. – С. 528.
- ⁶⁴ Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России. 1710–1910 гг. (Жилище. Одежда. Музыка. Искусство. Хозяйственный быт) / состав. Д. К. Зеленин. – СПб., 1913. – XXXIX+733 с.
- ⁶⁵ Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору / О. Андрієвський. – К., 1930. – XXVII+778 с.
- ⁶⁶ Бібліографія українського народознавства : у 3 т. / зібрав і упорядкував М. Мороз. – Л. : ІН НАНУ, 1999. – Т. 1. – Кн. 1–2. – 1097 с.
- ⁶⁷ Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської, російської та української міфології, фольклору та етнології / уклад. : Н. В. Аксьонова та ін. – Х. : ХНУ, 2008. – 336 с.
- ⁶⁸ Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців XIX–XX ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Щербак. – К., 2004. – 18 с.; Щербак І. Діти в традиційних обрядах і звичаях українців // Народна творчість та етнологія. – 2003. – № 3. – С. 71–74.
- ⁶⁹ Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях / Є. Грицак // Неопалима купина. – 1995. – № 3–4. – С. 75–100.
- ⁷⁰ Куцер А. Гей, діточки, дайте ручки: народні дитячі ігри українців Чехословаччини / А. Куцер. – Пряшів, 1990. – 174 с.; Давидюк В. Від «Куцібаби» до «Опанаса» / В. Давидюк // Соціалістична культура. – 1990. – № 4–5. – С. 74–75.
- ⁷¹ Дитинство і народна культура Слобожанщини: матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 рр. – Х., 2000. – 316 с.
- ⁷² Фружинська О. «Кривий танець» як одна з найархаїчніших гаївок / О. Фружинська // Народознавчі зошити. – 1999. – Зош. 3. – С. 387–394; Гуменюк П. «Коза»: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі / П. Гуменюк // Народна творчість та етнологія. – 2004. – № 1–2. – С. 100–102; Ой ти, калито, ой медоная: [календарно-обрядове дійство «калита»]. – К., 2004. – 70 с.; Білик О. Культ предків і народна гра / О. Білик // Фольклористичні зошити. – 2001. – Вип. 4. – С. 93–96; Ігрові веснянки (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект) // Матеріали до української етнології. – 2004. – Вип. 4 (7). – С. 221–232.
- ⁷³ Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців / Р. Гузій // Народознавчі зошити. – 2000. – Зош. 6. – С. 1012–1016; Гузій Р. Похоронні звичаї та обряди Карпат (XIX–XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002. – 24 с.
- ⁷⁴ Циганок О. Обрядові ігри в похоронній звичаєвості українців / О. Циганок // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 646–648.
- ⁷⁵ Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості. (Внесок Зенона Кузеля у дослідження «ігор та забав при мерці») / Валерій Старков // Матеріали до української етнології : зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 279–286.
- ⁷⁶ Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині: ігри та забави при померлому // Діалектологічні студії. 2 : Мова і культура. – Л., 2003. – С. 241–247.
- ⁷⁷ Аксьонова Н. В. «Забави при мерці» як обряд переходу / Н. В. Аксьонова // Р. Ф. Кайндль: новітні етністоричні виміри. Матеріали 2-го Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання». – Чернівці, 2005. – С. 200–208.
- ⁷⁸ Найден О. Початкова семантика українських народних ляльок та перехід їх обрядових функцій в ігрові / О. Найден // Народна творчість та етнологія. – 1986. – № 1. – С. 32–37; Найден О. Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К. : АртЕк, 1999. – 256 с.
- ⁷⁹ Герус Л. Українська народна іграшка / Л. Герус. – Л. : ІН НАН України, 2004. – 264 с.
- ⁸⁰ Жмуд Н. Апотропеїчні функції української народної іграшки / Н. Жмуд // Етнічна історія народів Європи. – К., 2004. – Вип. 17. – С. 111–117.
- ⁸¹ Див.: Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури

(Ч. 1) / Є. Н. Приступа, В. С. Пилат. – Л. : Троян, 1991. – 104 с. Див. також розширені видання з бойового гопака: *Пилат В. Бойовий гопак* / В. Пилат. – Л. : Галицька Січ, 1994. – 288 с. та ін.

⁸² *Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України* / Т. Каляндрук. – 2-ге вид. – Л. : Сполом, 2004. – 304 с.; *Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників*. – Л. : Піраміда, 2006. – 272 с.

⁸³ *Бойові мистецтва України : науково-практичний збірник за матеріалами Всеукраїнської конференції*. – К. : МАУП, 2005. – 132 с.

⁸⁴ *Приступа Є. Н. Народна фізична культура українців* / Є. Н. Приступа. – Л. : УСА, 1995. – 254 с.

⁸⁵ *Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. ст. / за заг. ред. С. В. Кириленко, В. А. Старкова, А. В. Цьось*. – К. : ІЗМН, 1997. – 248 с.

⁸⁶ *Цьось А. В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців* / А. В. Цьось. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 376 с.

⁸⁷ *Курочкин А. В. Архаический свадебный танец-игра «Журавль»* / А. В. Курочкин // *Живая старина*. – 2003. – № 1. – С. 12–14; *Курочкин О. Архаїчний весільний танець-гра «Журавель» («Бусел»)* // *Матеріали до української етнології*. – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 140–145; *Курочкин О. «Метод синкретичних вузлів» і давні весільні ігри українців* // *Матеріали до української етнології*. – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 53–60.

⁸⁸ *Курочкин О. Маски тварин у поховальних іграх українців* / О. Курочкин // *Родовід*. – 1992. – № 4. – С. 32–39; *Курочкин О. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду* // *Берегиня*. – 1998. – № 3–4. – С. 106–123.

⁸⁹ *Курочкин О. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок)* / О. Курочкин. – Опішне : Українське народознавство, 1995. – 392 с.

⁹⁰ *Балушок В. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян* / В. Балушок. – Л. ; Нью-Йорк, 1998. – 216 с.; *Балушок В. Инициации древних славян (попытка реконструкции) // Этнографическое обозрение*. – 1993. – № 4. – С. 57–66.

⁹¹ *Балушок В. Парубочі громади в українському селі* / В. Балушок // *Київська старовина*. – 1995. – № 5. – С. 84–87; *Балушок В. Парубочі ініціації в українському традиційному селі* // *Родовід*. – 1996. – № 7. – С. 29–37.

⁹² *Чебанюк О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх* / О. Чебанюк // *Народна творчість та етнологія*. – 1997. – № 4. – С. 86–95; *Чебанюк О. Магічна символіка танкових рухів та ігрових дій* / О. Чебанюк // *Регрес і регенерація у народному мистецтві*. – К., 1998. – С. 92–99; *Чебанюк О. Первісний агон і гендерні стосунки між дівочою і парубочою громадами у фольклорному освітленні* / О. Чебанюк // *Українське народознавство: стан, перспективи розвитку на зламі віків*. – К., 2000. – С. 255–256.

⁹³ *Чебанюк О. Народні ігри в системі календарно-обрядових свят українців* / О. Чебанюк // *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. – К., 1996. – С. 5–9.

⁹⁴ *Старков В. Ігрова культура населення Полтавщини та Слобожанщини у другій половині XIX ст. (історіографічний аспект)* // *Історична пам'ять : науковий збірник*. – Полтава, 1998. – Вип. 1. – С. 186–189; *Старков В. Відомості про народні ігри та розваги селян Київщини у творчій спадщині Де ля Фліза* // *Пам'ять століть*. – 2001. – № 1. – С. 90–93; *Старков В. Весняні ігри в традиційній календарній обрядовості українців (від Стрітіння до Великодня)* // *Пам'ять століть*. – 2001. – № 2. – С. 116–121; *Старков В. Ігри та розваги Лубенщини кінця XIX ст. у творчій спадщині Василя Милорадовича* // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий науковий збірник*. – Вип. 4 : Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 483–492; *Старков В. Ігрові елементи культури та побуту запорозького козацтва* // *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – К. : ІУАД НАН України, 2001. – Т. 6. – С. 274–278; *Старков В. Джерело вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українців Придонщини кінця XIX ст. (за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України)* // *Архіви України*. – 2001. – № 6. – С. 116–120; *Старков В. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України)* // *Археографічний щорічник*. – Нова серія. – Вип. 5/6 (Український археографічний збірник. – Т. 8/9). – К., 2001. – С. 341–364; *Старков В. З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри)* // *Південна Україна XVIII–XIX століття: записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету*. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2001. – Вип. 6. – С. 230–234; *Старков В. Традиційна ігрова культура населення України: спроба пояснення дефініції* // *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*. – К., 2002. – Вип. 12 : Історія. – С. 266–276; *Старков В. Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка* // *Література та культура Полісся*. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 143–148; *Старков В. Народні ігри і розваги Чернігівщини другої половини XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України)* // *Література та культура Полісся*. – Ніжин, 2001. – Вип. 19. – С. 158–173; *Старков В. До питання про ігрову культуру циган* // *Наукові записки / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України*. – К., 2008. – Т. 15. – С. 394–401.